

SCHÖPFLIN GYÖRGY

Hatalom, etnikum és kommunizmus Jugoszláviában

Jugoszlávia 1918 és 1991 között végbement felemelkedése és bukása egyértelműen bizonyítja, hogy az államoknak koherens eszmerendszert és egységes identitást kell kialakítaniuk önmaguk legitimálására. Európa legtöbb országában az állam egy etnikai közösség dominanciájára épül, és ez a domináns közösség dolgozza ki az intézmények működéséhez szükséges ideológiai keretet. Jugoszlávia azért példa értékű, mert egyetlen etnikai közösség sem volt olyan helyzetben, hogy az állam kizárólag rá támaszkodjék, s ennek következtében két felfogás versengett egymással, hogy végül mindkettő kudarcot valljon.

Az első felfogás a két világháború közötti Jugoszláviában két, egymást nem mindenben támogató elven nyugodott, a nyelven és a monarchián. Az említett elvek 19. századi előzményei a 20. századra nézve is jelentős következményekkel jártak. A 19. század első felében elfogadottá vált nacionalizmus következtében az államiság Közép- és Kelet-Európában kialakult eszméje a nyelv, a nemzet és az állam azonosságát hirdette. Ez az azonosság valójában program volt és nem vitathatatlan tény, ahogyan a nacionalisták előszeretettel hangoztatták. Mindhárom elemét programjelleggel hangsúlyozták, figyelmen kívül hagyva — ahogy ez gyakran megesik — a fennálló kulturális és politikai rendszer egyéb összetevőit.

Vessünk egy pillantást először a nyelv kérdésére: a térségben nem mindenki volt meggyőződve arról, hogy nyelven feltétlenül azt kell értenünk, amit a nyugati nyelvi nacionalizmus szószólói megfogalmaztak. Közép- és Kelet-Európában a lengyel kivételével egyetlen nyelvről sem lehetett állítani, hogy a magas szintű kulturális és politikai kommunikáció

közvetítő közegeként töretlen múltra tekinthet vissza. Bár udvari vagy irodalmi nyelvként sokuk már a középkorban, illetve a kora újkorban is létezett, később hanyatlásnak indult, s csak különböző nyelvjárások formájában élt tovább a parasztság körében.

A nyelvnek mint kulturális médiumnak a megteremtéséhez ezért tettekre volt szükség, s a politika porondjára újonnan belépő, magának komoly rangot és hatalmi befolyást szerző értelmiség vállalta is ezt a feladatot. Innen nézve ezeknek a régi-új nyelveknek — a csehnek, a magyarnak és a délszláv területeken a szerbnek, a horvátnak és a szlovénnek — a meghatározása tehát racionális cselekvés eredménye volt, és alkalmat adott a hatalmi igények rejtett megfogalmazására. A nacionalisták azt állították ugyan — nagyrészt Herder hatása alatt —, hogy ők nem tesznek mást, csak felélesztik ezeket a rég feledésbe merült nyelveket, ám a nyelvről tett kijelentéseikből a megteremtendő nemzet és állam méreteire, lakosságára is kétségtelen következtetések adódtak.

A délszláv területeken ez különösen összetett és égető problémát jelentett, mivel a beszélt nyelvet alapul véve, tisztán filológiai szempontok szerint az egész szláv ajkú Balkán nyelvi egységet alkotott. A dialektusok összemosódtak, és nyelvi kritériumokra hivatkozva nem lehetett lényeges különbséget tenni a később szlovénné, szerbbé, horvátá, macedónná és bolgárrá váló nyelvjárások között. Éppen ezért a 19. századi értelmiségiek tetteikkel a kultúra mellett a politikát is messzemenően befolyásolták (Banac 1984). A szlovének és bolgárok esetében e nemzetkezdemények képviselői úgy oldották meg a nehézségeket, hogy a szomszédokétól felismerhetően eltérő nyelvjárást választották. A macedón már más kérdés, mely csak a második világháború után jutott igazi jelentőséghez. Másrészről a szerb és a horvát nyelv kapcsán felmerülő gondok gyakorlatilag már kezdettől fogva megrontották a két nép kapcsolatát. Viszonyuk szempontjából az bizonyult döntőnek, hogy a 19. században a horvát értelmiségiek egy csoportja a szerbhez legközelebb álló horvát dialektus (a stokav) mellett határozott, abban a meggyőződésben, hogy ezzel elősegíti a két nép egy nemzeté válását, majd végül a közös államiság megteremtését.

AZ ILLÍR ESZME

Az illírismus néven ismertté vált gondolat széles körű támogatásra lelt a horvátok körében, akik Béccsel és Budapesttel szemben természetesnek tartották a szerbekkel való együttműködést. A horvátok egy szűk kisebbsége azonban szemben állt az illírizmussal és azt hangoztatta, hogy a horvát a szerbtől különböző, önálló nemzet. E véleményeltérés tekintetében sohasem sikerült igazán megegyezésre jutni, ám az első világháború alatt és közvetlenül azt követően a horvát elit nagy része az illírismus és

Jugoszlávia mellett szavazott, jóllehet nem árt emlékeztetnünk arra, hogy Stjepan Radic, a Paraszt Párt majdani vezetője már a kezdetektől az illír gondolat ellen lépett föl (Dragnitch 1983). A horvátok által kialakított identitás túlhangsúlyozta a nyelvet és lebecsülte a történelem és a vallás (a római katolicizmus) jelentőségét.

A szerbek végül szintén elfogadták a jugoszláv gondolatot, ám történelmi hátterük és szándékaik egészen mások voltak. Állításunk bővebb kifejtésre szorul. Az ottomán uralom alatt egyedül a Pec-béli szerb partiarichátus maradt meg működő szerb intézményként. Ennek következményeképp a hódoltság századaiban a szerbek szinte teljesen azonosították magukat az ortodox kereszténységgel. Ami a nyelvet illeti, a szerbek voltaképpen mind ugyanazt a stokav dialektust beszélték, ám politikai szempontból két nagy csoportra, a Szerbiában és az Osztrák–Magyar Monarchiában élő szerbekre oszlottak.

A Szerb Királyságban lakó szerbek a 19. században sikeresen kivívták függetlenségüket a gyengélkedő ottomán birodalomtól, új területeket is szereztek, és ezeket javarészt keleti ortodox szlávok népesítették be, ami nem áll ellentétben a szerb nemzeti eszmével. A Szerbián kívül élő szerbek, a vajdasági, a boszniai és horvátországi precanok ugyanazt a nyelvet beszélték és ugyanazt a vallást gyakorolták, mint a szerbek, de politikai törekvéseiket más megfontolások vezérelték: kapcsolataik Béccsel, Budapesttel és, ahol ez szóba jöhetett, a horvátokkal.

Identitásukat szerbként határozták meg, erre indította őket nyelvük, vallásuk és történelmük — a középkori szerb államiség végét jelentő hősiesség koszovói csata emléke, és ebből a szempontból fölbecsülhetetlen szerepet játszott az emléket elevenen tartó, sokáig szájhagyomány útján terjedő nagy balladaciklus. A szerbek azonban vonakodtak megérteni, hogy a velük egy nyelvet beszélő többi délszlávok egészen más kultúrájuk is lehetnek. Hajlamosak voltak katolizált szerbeknek tekinteni a horvátokat, és meggyőződésük volt, hogy csak rá kellene döbbsenteni őket eltévelyedésükre, s menten vissztérnének a szerbség kebelébe. Emellett fenntartásokkal kezelték az illírizmust, melyről azt tartották, hogy horvát kísérlet a szerbek elnemzetietlenítésére.

A nagy kultúrreformer, Vuk Stefanovic Karadzic által képviselt legbefolyásosabb szerb irányzat azt hirdette, hogy minden stokav dialektust beszélő nép voltaképpen szerb. A délszláv nemzetről így két, gyökeresen ellentétes felfogás alakult ki — a horvát illírizmus, mely az összes délszláv egyesítésére törekedett, noha elismert bizonyos különbségeket közöttük, és a szerb illírizmus, amely tisztán nyelvi alapokon állt és nem vett tudomást a kulturális, vallási és történelmi tényezőkről. A 19. század derekán a Szerbiát érő hatások a szerb államot arra indították, hogy hatalmát minden stokav dialektust beszélő, szerbnek tartott népre kiterjessze. A szerbek egyesítése a szerb monarchia vezetésével valósulna meg, ugyanis egyedül ez a formáció képes ellensúlyozni Ausztria hatalmát.

A HORVÁTORSZÁGI SZERBEK SZEREPE

A horvátországi szerbek egyaránt alanyai és tárgyai voltak ezeknek a folyamatoknak. A közvetlenül Bécs fennhatósága alá rendelt Határőrvidék lakóiként már régtől bizonyos önállósággal és saját identitással rendelkeztek (Rothenburg 1966). Kellemetlenül érintette őket a horvát nacionalizmus feléledése, mellyel szemben Szerbia, Bécs és Budapest felé orientálódtak, elsősorban a 19. század utolsó éveiben, amikor a magyar kormány bennük keresett politikai szövetségést.

A fordulat századunk elején következett be; ekkor, a monarchián belüli feszültségek növekedésével összefüggésben megszületett a Budapest ellen irányuló horvát–szerb együttműködés terve. A folyamatot a délszláv állam alapjait lefektető és a háború alatt kiadott korfui deklaráció tetőzte be; a nyilatkozat a három főszereplő — a horvátok, a horvátországi szerbek és a szerbek — vezetőinek megállapodását foglalta magában.

1918. december 1-jén megalakult az új állam, melynek pillérei, mint főntebb vázoltuk, az egységes nemzetű tömörítő szerb nyelv és a minden délszlávok királyságává tett szerb monarchia voltak. Az új államot kezdetben Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak nevezték, és óhatatlanul súlyos, kölcsönös félreértésekre épült mind a szerbek, mind a horvátok részéről.

A nyelv és a monarchia eszméje egyaránt a félreértések kategóriájába tartozott, s a helyzetet csak súlyosbította, hogy a szerbek és a horvátok stílusa és törekvései a különböző történelmi tapasztalatok következtében gyökeresen eltértek egymástól. A szerbek ragaszkodtak hozzá, hogy Jugoszlávia egységes állam, és türelmetlenül reagáltak minden föderalista javaslatra. Felfogásukat a Vid-napi alkotmányban is rögzíteni tudták, nem utolsósorban azért, mert Radic az alkotmányozó nemzetgyűlés bojkottja mellett döntött. Június 28-án, azaz Szent Vitus napján vívták meg a koszovói ütközetet; az időpontnak óriási jelentősége volt a szerb nemzeti identitástudat szempontjából, ám beillesztése a jugoszláv állami jelképek közé rosszat sejtetett a szerb elitnek az új berendezkedéssel kapcsolatban kialakított szemléletéről. Az egységes állam hangsúlyozásán aligha lepődhetünk meg. Az egységre törekvés kulcsfontosságú hagyomány volt a szerbeknél. Ráadásul a horvátok éppen eltérő politikai tapasztalatokkal rendelkeztek, — állandó vitában álltak Béccsel és Budapesttel elismert politikai önállóságuk pozíciójából.

A nyelvi kérdésben a szerbek és a jugoszláv gondolatlanul egyetértő horvátok (és persze szlovének) álláspontja érvényesült, és már egészen korán kimondták, hogy a két nép valójában egy nemzet, mely az egységes szerbhovát nyelvet beszéli. Az 1921-es népszámlálás nem tett fel kérdéseket a nemzeti hovatartozásról, és a „szerbhovát ajkú”-t egységes fogalomként kezelte.

Az új állam, mint mondtuk, egy megnagyobbított szerb monarchia volt, és a király, Sándor, kevés jelét mutatta annak, hogy megértene: horvát

alattvalóinak más arcát kellene mutatnia. Egyetértett a szerb elittel abban, hogy a horvátok lényegében nem mások, mint szerbek, s ha furcsán, a szerbektől eltérően viselkednek, annak csak a rossz szándék vagy más álnokság, esetleg politikai engedetlenség lehet az oka. A szerbek hozzáállását még merevebbé tették történelmi hagyományaik és az a meggyőződésük, hogy az új államnak erősnek, egységesnek, Belgrád-központúnak kell lennie, és az élén nem állhatnak mások, csakis ők. Az arányosság elve fel sem merült, és szóba sem jöhetett, hogy az állami ideológiát a horvát igényeknek megfelelően módosítsák. Az igazság az, hogy ezt még a Jugoszlávia-párti horvátok is elfogadták, ha némi fenntartással is, nem utolsósorban azért, mert a Horvátország egyes területeire, nevezetesen a tengerparti övezetre szemet vető olaszok katonai fenyegetésével szemben a szerb kapcsolat hatékony védelmet nyújtott.

A HORVÁT POLITIKAI KULTÚRA

A horvátoknak is megvoltak a maguk történelmi hagyományai. Döntő élményük a Béccsel és Budapesttel folytatott küzdelem, mely jogi síkon zajlott és az érvek fegyverét használta. A horvátok petíciókhoz, kérelmekhez, ellenkérelmekhez s ehhez hasonlókhöz szoktak, zavarba ejtve a szerb politikai vezetőket, akik mindezt idegenkedve és türelmetlenül szemlélték. Ha a miniszterelnöknek, Nikola Pasicnak és a legnagyobb horvát párt, a Paraszt Párt vezetőjének, Stjepan Radicnak a kapcsolatát közelebről szemügyre vesszük, az a benyomásunk támad, mintha süketek párbeszéde folyna. A két politikus mintha teljesen különböző dolgokról beszélt volna; az egyezsége jutást nem segítette sem Pasic fantáziátlansága, sem Radic szeszélyes, kiszámíthatatlan magatartása.

A szerbek úgy látták, hogy javaslataik sohasem elégitik ki a horvátok igényeit, a horvátok pedig becsapva érezték magukat, mert az államiság nem az áhított szabadságot, hanem új, félgymarmati függést hozott számukra, amit csak súlyosbított az a körülmény, hogy a szerbek egészen más alapszabályokat követtek, mint amelyeket ők Budapesten tanultak. Nem segített az uralkodó magatartása sem; ő közvetetten mindig beavatkozott a politikába, ha sértve érezte a maga vagy Szerbia érdekeit. Végül fokozatosan rájöttek, hogy nem kapták meg az új rendtől mindazt, amit vártak. A gondokat nem épp a legmegfelelőbbben oldották meg 1928-ban, amikor meggyilkolták Radicot, akit gyakorlatilag a jugoszláv parlament területén lőttek agyon (két hónappal később halt meg, Dragitch 1983) — merénylője, egy képviselő kijelentette, hogy nem tűrhette tovább Radictól a szerb nemzeti büszkeség megsértését. A horvátok szörnyű bosszút álltak. 1934-ben két horvát fegyveres meggyilkolta Sándor királyt Marseilles-ben, ahová éppen hivatalos látogatásra érkezett, és végzett a francia külügyminiszterrel is. Ezt megelőzően Sándor, Radic agyonlövését

ürügyül használva, felfüggesztette a parlament működését, és királyi diktatúrát vezetett be, amit viszont a horvátok politikai mozgásterük további korlátozásának tekintettek. A Sporazumként ismertté vált 1939-es megállapodás túl későn érkezett ahhoz, hogy megbékíthesse a szemben álló feleket, így aztán amikor 1941-ben Németország lerohanta Jugoszláviát, a szerbek és a horvátok meglehetősen eltérően reagáltak. Az előbbiek az ellenállást választották, az utóbbiak kihasználták az alkalmat, hogy létrehozzák saját államukat. Az esemény egyértelműen bizonyítja, hogy a jugoszláv állam nem tudhatta maga mögött a horvátok támogatását, elsősorban azért nem, mert a horvát népnek sem a nyelvi, sem a monarchikus legitimáció nem nyújtott elegendet.

A PARTIZÁNOK ÉS A HÁBORÚ

Jugoszlávia összeomlását négy évig tartó háború követte. A háborús idők, amint azt várni is lehetett, különösen kegyetlenek voltak (Djilas 1977). A két világháború közötti korszakban felgyülemlett frusztrációk és elfojtott szenvedélyek — a horvátok megalázva, a szerbek elárulva érezték magukat — most egyszeriben utat törtek maguknak, és nem volt hatékony hatalmi szervezet, mely kordában tarthatta volna őket. Három fontosabb irányzat alakult ki. A horvát állam (a kezdetbőről ismert NDH — *Nezavisla Drzavna Hrvatska* — azaz Független Horvát Állam) vezetői az etnikailag tiszta Horvátország megteremtésére törekedtek, nem riadva vissza a népirtástól, szerbek ezreinek lemészárlásától sem. A szerbiai szerbek a csetnikek által képviselt monarchia mögött sorakoztak fel, a horvátországi szerbek pedig a kommunisták vezette partizánokhoz csatlakoztak. A háború előrehaladtával mindinkább a partizánok kínálták a legvilágosabb és legvonzóbb programot. Voltaképpen egy három forrásból táplálkozó legitimációs mítoszt szőttek maguk köré: úgy léptek föl, mint a külföldi megszállók ellen egyedül harcolni hivatott erő; mint a népek közötti béke és megegyezés valódi szószólói; és mint a két világháború közötti politikából javarészt kizárt radikális paraszttömegek vágyainak leghatékonyabb megvalósítói (Bicanic 1935). Ezzel a dinamizmussal és meggyőző erővel sem a horvát nacionalisták, sem a csetnikek nem kelhettek versenyre, és a második világháborúból a partizánok kétszeres győztesként kerültek ki. Kiűzték a külföldi megszálló erőket és polgárháborúban diadalmaskodtak ellenségeik fölött. 1945-ben határozottan ők voltak az urak.

A háború utáni berendezkedés tudatosan arra a meggyőződésre épült, hogy a háború előtti rendszer kudarcot vallott, hogy forradalom történt, és hogy a kommunizmus a jövő ideológiája. Az új hatalmasok önbizalma és energiája kétségtelenül a kommunista ideológiába és gyakorlatba vetett megingathatatlan hitből fakadt, abból a tudatból, hogy a társadalmi

osztály mindig is nagyobb jelentőséggel bírt, mint a nemzet, s hogy például egy szerb munkásnak értelemszerűen nem lehetnek egy horvát munkástól eltérő érdekei. Ahol különböző nemzeti igények jelentkeznek, ott ezek a hamistudat termékei, melyek agitációval és propagandával, a lakosság reszocializálásával és a reakciós elemeknek a társadalomból való eltávolításával kiküszöbölhetők. Ebben a hitrendszerben a nemzet mint eszme csupán a proletariátus megosztását szolgáló burzsoá turpisság, amely megakadályozza a munkásságot valódi érdekeinek (proletár internacionalizmus) felismerésében.

Hozzá tartozik még a képhez a kommunista vezető, Josip Broz Tito hatalmas tekintélye, aki vegyes, horvát–szlovén származású volt, de magát mindig jugoszlávnak tekintette. Tito személye mellett számításba jött még a kommunisták háborús győzelmének nimbusza, valamint a Szovjetunió presztízse a pánszlávizmussal mindig is rokonszenvező lakosság körében, amely hajlamos volt a Szovjetunióban az újjáéledő szláv hatalmat látni. Az ortodoxok körében ezt még tovább erősítette Oroszországnak mint a balkáni ortodox kereszténység hagyományos védelmezőjének szerepe. A kommunisták ezeket a tényezőket figyelembe véve tették meg gyakorlati lépéseiket, amikor létrehoztak egy névlegesen föderális rendszert a kommunista párt szigorú ellenőrzése alatt. Úgy képzelték, hogy a különböző nemzeteket a kommunista ideológia alapján, a leninista szervezet kötőanyagával tartják majd egybe. Az etnikai kérdést kulturális problémává leegyszerűsítve kívánták megtenni az első lépést egy olyan politikai rend felé, melyben az etnikai identitás végül teljesen eltűnik.

Ez a gondolkodásmód szülte az 1946-os alkotmányt, amely meglehetősen szűkmarkúan, megadott bizonyos jogokat, lefektette a szovjet mintára kialakítandó föderális berendezkedés alapjait, és az egységet a párt politikai monopóliumával kívánta biztosítani. A háború előtti állapotokhoz képest ez annyiban is változást jelentett, hogy új szövetségi köztársaságokat hozott létre, új határokkal. Szerbiát háromféle módon is megosztották. A tulajdonképpeni szerbia foglalta magába a legnagyobb területet, melyet túlnyomórészt szerbek laktak, Novi Pazar kivételével, ahol a szerbhorvátul beszélő muzulmán szandzsákok helyi többséget alkottak. Koszovóban számottevő albán népesség élt, 1944-es megühsített felkelésük után továbbra is nyugtalanítva a kommunista vezetést. A Vajdaság igen tarka képet mutatott: abszolút többségben voltak a szerbek, a szerbiai szerbekétől némileg eltérő hagyományaikkal, azonkívül éltek itt magyarok, horvátok, szlovákok, rutének és románok is. A németeket elűzték, helyükbe az elszegényedett déli területekről ide vándorolt szerbek és montenegróiak települtek. Ráadásul a Vajdasághoz csatolták a Szerémséget (Srijem), amely területre Horvátország is igényt tartott. A horvátoknak így csupán a Nyugat-Szerémség jutott, egyébként pedig nagyjából megmaradtak a régi, az Osztrák–Magyar Monarchia szabta határok között, kivált Bosznia–Hercegovina tekintetében, ahol nem tör-

tént semmiféle határváltozás. Le kellett mondaniuk a Kotori-öböl részben horvátok lakta partvidékéről is, mely Montenegróhoz került. Szlavónia német népességű területeire a hegyvidékről, többek közt Boszniából érkező szerbek települtek. A horvátok alighanem egyedül Istriával csináltak jó üzletet, ebből ugyanis megkaptak bizonyos részeket, melyekre a szlovének éppúgy igényt tarthattak volna. Úgy tűnt azonban, hogy egy szempontból a horvátok mégis jól jártak. Félretették a krajinai autonóm szerb térség kialakításának tervét, annak ellenére, hogy Koszovóban és a Vajdaságban a szerbek kénytelenek voltak megtenni ugyanezt az engedményt. Am hosszú távon ez mégsem bizonyult túlzottan előnyösnek, mivel kiemelt szerephez juttatta az itt élő szerbeket magában Horvátországban, amit a horvátok igen sérelmesnek találtak.

1948-ban állta ki az új Jugoszlávia az első nagyobb próbát. Sztálin politikai támadást intézett a túlságosan is függetlennek talált jugoszláv kommunisták ellen, arra számítva, hogy majd nem bírják a rájuk nehezedő nyomást. Nem így történt, a jugoszláv vezetők az ország csaknem minden elemét fel tudták sorakoztatni maguk mögött, kimondatlanul is arra hivatkozva, hogy Jugoszlávia nem azért harcolt függetlenségéért, hogy aztán a Szovjetunió alárendelje legyen. Az érv hatásosnak bizonyult, csakhogy aláásta az internacionalizmust, amikor szembeállította a kommunista Jugoszláviát a proletár nemzetköziség védnökével, a Szovjetunióval. Ez a konfliktus ösztönözte először a jugoszlávokat egyfajta új nacionalizmusra tápot adván egy olyan ideológiának, mely szerint jobb, ha az ország magára marad, mintha beleolvadna valamiféle proletár szuperállamba.

Tito győztesen került ki az összeütközésből, ám embereivel együtt rá kellett jönnie arra, hogy szükség van a kommunisták legitimációs ideológiájának átfogalmazására; részben tudatosan, részben a jó szerencsétől vezérelve rátaláltak a Szovjetuniótól független kommunizmus gondolatára, mely újdonságával korszakos jelentőségű volt abban az időben. Az új eszme megerősítette legitimitásukat, amihez a belpolitikában az öngazgatás, a külpolitikában pedig az el nem kötelezettség is segítséget nyújtott. E törekvések a jugoszláv identitás kialakítására irányultak. A párt 1952-ben felvette a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége nevet, ezzel is jelezvén, bár inkább csak szimbolikusan, eltávolodását a lenini demokratikus centralizmustól. Mindaddig azonban amíg a párt szoros ellenőrzése alatt tartotta az országot, nem nyílt lehetőség a népi-nemzeti identitások politikai megfogalmazására. Az igazság az, hogy közvetlenül a háborús vérengzések után a pártszigor, mely keményen lecsapott a kommunisták hatalmi monopóliumát fenyegető minden kezdeményezésre, a társadalom tagjai körében bizonyos egyetértésre talált, amint Jugoszlávia nemzeti létét érezték veszélyben. A lakosságtól nem volt idegen a gondolat, hogy a szerb, horvát, szlovén és egyéb etnikai identitásoknak el kell tűnniük, s legfeljebb, mint kulturális relikviák élhetnek tovább (Shoup 1968).

A párt egyik lépése azonban messzemenő hatásokkal járt s végül fatálisnak bizonyult, klasszikus módon szemléltetve a váratlan következmények tövénét. A föderális rendszer megteremtéséről van szó. Kezdetben az újonnan létrehozott köztársaságok csak a látszatot voltak hivatva szolgálni. Az igazi hatalmat közeli munkatársaival együtt Tito és a párt tartotta kézben. A köztársaságok azonban fokozatosan kialakították saját identitásukat, és egyre inkább úgy tekintették magukat, mint a hatalom valódi letéteményeseit. A kezdeti időkben mindennek nem volt nagy jelentősége. Nem merültek fel lényeges nézeteltérések például a szlovének és a szerbek között, s ha mégis, Tito mindent elsimított. Ám az 1960-as években e gépezet már nem működött olyan olajozottan, mint annak előtte. A korszak válsága abból fakadt, hogy mind a politikai, mind a gazdasági mechanizmus akadozni kezdett.

A jugoszláv kommunista vezetők bizonyos értelemben saját sikerük áldozataivá váltak. Stabilizálták az országot, kiépítettek egy rendszert, mely nem csekély legitimitásra és nemzetközi elismerésre támaszkodott, és jó úton voltak afelé, hogy iparosítsák Jugoszlávia egyes területeit, mindenekelött az északon fekvő Horvát és Szlovén Köztársaságot. A politikában, a gazdaságban és a társadalomban egyaránt határvonalhoz érkeztek; szükségessé vált a hatalom újrafelosztása, ám hogy miként, milyen kritériumok szerint és mennyire, az egyelőre vita tárgyát képezte. Ez a vita vezetett a háború utáni időszak első valóban komoly belpolitikai megrázkódtatásához, az 1971-es horvát válsághoz.

AZ 1960-AS ÉVEK REFORMJAI

Az 1960-as évek válsága, mely az 1971. évi eseményekben érte el tetőfokát, rendkívül összetett volt; szereplői síkra szálltak egyebek közt a demokratizálásért, a marxizmusért, a szocializmusért, a nemzetért, a hatékonyságért és a piacgazdaság kialakításáért. A legégetőbb kérdés úgy szólt, hogy milyen állam is legyen Jugoszlávia. Itt most nem teszünk kísérletet a problémakomplexum részletes elemzésére, sem a válság értékelésére, mindössze azt vizsgáljuk, miként befolyásolta ez az etnikai kérdést, s hogy milyen politikai lépéseket tettek e kérdés megoldására.

Erdemes újból átgondolnunk a szereplők kiindulási pontját. Bármit hangoztatott is a későbbi propaganda, a résztvevők ekkor még úgy vélték, hogy Jugoszláviának egységes államnak kell maradnia, továbbra is az öngazgatás elvét valló marxista ideológia irányításával. A nehézség abban áll, hogy e két gondolatot rendkívül sokféleképpen lehetett értelmezni. Az 1960-as évek elején a szlovének, sőt a szerb liberális értelmiségiek támogatását is élvező horvát kommunista vezetőség támadást indított a centralizációra törekvő, vaskalapos partizángeneráció ellen, mely valamiféle fenyegető dolognak tekintette a változást és minden reformjavaslat-

nak útját tudta állni az általa képviselt kommunizmusra hivatkozva. Valójában sokféle érdeket el lehet rejteni a kommunizmus álarca és a partizánharcokról szóló szép szavak mögé. Amellett azt is meg kell értenünk: a partizánokról aligha állítható, hogy érzékük lett volna a bonyolult politikai játszmákhoz. Ezek az emberek faluról érkeztek, azért hogy elsöpörjék a régi, korrupt, kizsákmányoló rendet, és a kommunizmusban látszólag tökéletes receptet találtak. Titóban pedig remekbeszabott vezetőre lettek céljaik megvalósításához; szemük előtt az ellenséggel vívott hősiesség küzdelem fekete–fehér messianisztikus világa lebegett. Teljesen alkalmatlanok voltak az egyre bonyolultabb társadalom irányítására, ám meg sem fordult a fejükben, hogy átadják a hatalmat azoknak, akik erre képesek lettek volna. Úgyhogy ha a párt „nacionalistának” bélyegezte az elégedetlenség valamely megnyilvánulását, ők ezt egyszerűen tudomásul vették, és a szokásos kemény eszközökkel léptek föl ellene.

Ennek az elitnek a kimagasló szerepét egy másik, a kommunista világban talán csak Jugoszláviára jellemző tényező is megerősítette. Az ancien régime ugyanis nemcsak erkölcsi hitelét veszítette el, hanem képviselői is csaknem kivétel nélkül felszívódtak. Vagy meghaltak a háborúban, vagy emigrációba vonultak, aminek az lett az eredménye, hogy az új vezetés meglehetősen szabad kezet kapott az elitmagatartás formáinak és szabályainak átalakításában. Ennek során többnyire radikális paraszti elképzeléseikre és kommunista eszméikre támaszkodtak, s ez a szellemi beállítottság nem erősítette bennük a hajlamot sem a türelemre, sem a kifinomult gondolkodásra, sem a kompromisszumokra. Bár szilárdan hitték, hogy egy új, nem nemzeti, kommunista identitást teremtenek, a valóság ennél sokkal bonyolultabb volt. Az emberek, bármik voltak is látszólagos indítékaik, nem feltétlenül adták fel etnikai identitásukat, amikor a kommunista politika hívéül szegődtek, és a szerb hivatalnokokat továbbra is szerbeknek tekintették, hiába mentegetőztek azok, hogy kommunista meggyőződésből cselekszenek.

Mind a szerbek, mind a horvátok megszenvedték a népiirtást, az előbbieket 1941-ben, az utóbbiakat 1945-ben. Az élmény a múlthoz, és a jelenhez való viszonyukat egyaránt meghatározta: egyik sem volt hajlandó a kompromisszumra, attól félve, hogy ezzel a nemzet pusztulását okozza. Ebből következően még a legszelídebb követeléseik is jóval túlléptek azon, amit a másik fél elfogadhatónak talált volna, és ilyen légkörben — a bizalom teljes hiányában — semmiféle megegyezésnek nem lehetett helye. Kijelentéseimmel nem kívántam erkölcsileg egy nevezőre hozni a két mézszárlást, mindössze a felek teljes hajthatatlanságát szerettem volna érthetőbbé tenni. Az a körülmény, hogy 1941-et egy már rég legyőzött rendszer követte el, vagy az, hogy az 1945-ös öldöklés a partizánok műve volt, ebből a szempontból teljesen irreleváns. A horvátok mint az usztasa állam örökösei mind bemocskolódtak a szerbek szemében, akik viszont a titoizmus haszonélvezőiként minősültek bűnösnek. Ráadásul a horvátok úgy érezték, hogy feledésbe merül, hányan estek el közülük is a parti-

zánháborúban, miközben ők, amikor minden horvátországi szerbet som-
másan „kommunistának” ítélték, szintén nem vették figyelembe a valósá-
got, vagyis azt, hogy nem minden horvátországi szerb támogatta Titót, sőt
sokukat üldözték, akár mint a kommunizmus ellenségét, akár mint
szovjetbarát kominformistát. A népirtás vagy a kollektív pusztulás élmé-
nye gyógyíthatatlan sebeket ejt, és különlegesen érzékennyé teszi a
közösségeket mindenre, ami kollektív létüket valóságosan vagy szimboli-
kusan fenyegetni látszik. Ez magyarázza részben az izraeliek magatartását
is — ezért olyan hajthatatlanok, ezért utasítják el, hogy az arabokhoz
fűződő kapcsolataikat a bizalomra és a jóhiszeműségekre építsék. Hasonló
példát találunk az örmények és az azerbajdzsániak viszonyában is.

A helyzet különösen kiéleződött Horvátországban, ahol a kommuniz-
mus leple alatt egy sajátos tisztaságú etnikai képlet kristályosodott ki. Az
usztasa mérsárlások elől a partizánok soraiban menedéket kereső szerbek
a háború után automatikusan győztesként jelentek meg, rendkívül befo-
lyásosak voltak a horvát pártban, és nemegyszer ők váltak az elnyomás
eszközévé. Az ő szemükben ezek az intézmények garantálták, hogy a
horvátországi szerbek soha többé nem lesznek kitéve a fasiszta népirtás
fenyegetésének, ezek az intézmények jelentették az etnikai diszkriminá-
ciónak véget vető kommunizmus győzelmét. Hozzá kell tennünk, hogy bár
nem minden horvátországi szerb számított az új rend hívének, a vezetők
igen elszánt kommunisták voltak, és rá tudták kényszeríteni akarataikat a
közösség többi részére.

A szerb kommunisták ezért egyszerűen nem vették tudomásul, hogy a
horvátok kimondatlanul is frusztrálva, megalázva és sértve érzik magukat
amiatt, hogy még a kommunizmus építését sem bízzák rájuk, és kénytele-
nek ezt szerb gyámkodás alatt csinálni. Az, hogy a horvátországi
kommunisták többsége horvát volt, a képen mit sem változtatott. Az sem
vált a horvát világszemlélet hasznára, hogy a propaganda mindenhol a
horvát nemzet „usztasa természetéről” harsogott. Így fosztották meg a
legitimitástól a legkülönbözőbb gyakorlati célok szolgálatában a horvát
identitás minden megnyilvánulását, tekintet nélkül a mögöttük rejlő
konkrét törekvésekre, és nem törődve azzal, hogy az ilyen megbélyegzé-
sekkel milyen érdekeket szolgálnak.

Miközben Horvátországban a szerb kisebbség gazdasági érdekei össze-
olvadtak a kommunista párt hatalmi struktúrájával, magában Jugoszlávi-
ában az 1960-as évekre két nagyobb érdekszövetség kristályosodott ki,
részben etnikai, részben pedig más tényezők alapján. Ebben az időben,
az extenzív erőforrások kimerülésével, a gazdasági növekedés kezdett
lelassulni, a politikai üzemek — azaz a politikai célokból támogatott
vállalatok főleg az elmaradott déli köztársaságokban — gazdaságtalannak
bizonyultak, a falusi népességfelesleg városokba terelése pedig munkanél-
küliséget vagy alulfoglalkoztatottságot teremtett. Nyilvánvaló volt, hogy
ezt a rendszert nem lehet tovább fenntartani súlyos következmények
nélkül, úgyhogy 1965-ben a reformereknek sikerült keresztülhajtaniuk egy

nagyarányú gazdasági reformot. Törekvéseik a konzervatívok ellenállásába ütköztek, akik felismerték, hogy a reform győzelmével mind gazdasági, mind hatalmi erőforrásaik és társadalmi bázisuk veszélybe kerül.

REFORM, KONZERVATIVIZMUS ÉS ETNIKAI KÉRDÉS

Különösen szembeszökő volt a reformerek és ellenlábasaik megoszlása. Az előbbieket elsősorban Horvátországban és Szlovéniában koncentrálták, bár voltak támogatóik Szerbiában is, az utóbbiak, a konzervatívok viszont a kevésbé fejlett köztársaságokból kerültek ki. Ily módon a köztársasági intézmények, melyeket Tito és Kardelj, a jugoszláv párt tapasztalt ideológusai az adminisztratív szervek szerepére kívántak szorítani, valódi politikai tartalommal töltődtek fel, s mivel a köztársaságok végül is etnikai alapon álltak, a nemzeti kérdés napirendre kerülését nem lehetett sokáig késleltetni. Amikor a probléma végül is előkerült, bebizonyosodott, hogy a nemzeti lét etnikai tartalmának kilugozására és az átfogó jugoszláv identitás megteremtésére tett kísérletek mára kudarcot vallottak.

A jugoszlávizmus fogalmáról röviden szót kell ejteni ebben az összefüggésben. A fogalom Kardeljtől ered, aki hosszú pályafutása alatt mindvégig a jugoszláv párt főideológusa volt; ha a pártnak új ideológiára volt szüksége, ő szállította; ha át kellett szabni, azt is megtette. Az 1950-es években arra volt szükség, hogy igazolják a szövetségi struktúra elsőbbségét, és erre alkalmasnak bizonyult a jugoszlávizmus. Számos aspektusa volt — történelmi, nyelvi, osztálybeli, melyben a jugoszláv variánszt tették meg egyedül üdvözítőnek, erről állítva, hogy a társadalom is ezt fogadta el.

Bár azok a próbálkozások, melyek a történelem átírásával, a szerb és a horvát nyelv összeolvasztásával kívánták megteremtteni a jugoszláv identitást, tulajdonképpen nem vezettek sikerre, bizonyos szempontból mégis hasznosnak mutatkoztak: lehetővé tették a nemzeti azonosságukat feladni vágyó embereknek a gyökerek elszakítását. A jugoszláv identitás választása maradandóan értékes lehetőségnek bizonyult az ország statisztikailag jelentős számú polgára számára (lásd a mellékelt táblázatokat). Azok, akik vonakodtak magukat például szerbként vagy horvátként meghatározni, kiszabadulhattak a származás kényszereként értelmezett kötelékekből, és magukat „nemzeti meghatározottságtól mentes jugoszlávnak” nevezve kikerülhettek az identifikáció buktatóit.

A vegyes házasságban élők és gyermekeik önként választották ezt a lehetőséget, ám a jugoszláv identitással kapcsolatban visszaélésekre is sor került. A besorozott újoncok vagy azok, akik kevert etnikumú területeken laktak, és esetleg féltek nyíltan beismerni a népszámláláskor hovatartozásukat — például a magyar nemzetiség jelentős része —, sokszor

kényszerhelyzetben voltak, míg a hivatásos katonatisztek, a magas rangú párt- és állami tisztségviselők alighanem meggyőződésből vallották magukat jugoszlávnak. Mindemellett kérdéses, hogy mennyire tekintették hitelesnek a kategóriát azok, akik az etnikai meghatározottságtól mentes nemzeti identitást választották. Annyi bizonyos, hogy amikor 1991-ben megkezdődött a polgárháború, a szerbek Tito horvát származására hivatkoztak, és nem voltak többé hajlandók komolyan venni, hogy a néhai kommunista vezető annak idején jugoszlávként határozta meg magát. Tito, aki mindig azt hangoztatta, hogy ő „jugoszláv”, pedagógiai megfontolásból elhallgatta, hogy hol született, és még azt is titkolta, hogy az első világháborúban, az osztrák – magyar hadsereg tagjaként részt vett a Szerbia elleni kampányban. Ennek ellenére a fogalom nem volt teljesen tartalmatlan. Az 1970-es években és az 1980-as évek elején Jugoszlávia városaiban élő fiatalok némi büszkeséggel emlegették nekem, hogy országuk olvasztótégellyé vált, és határozottan kialakulóban van egy új identitás.

Mégis, tizenöt évi szocializáció dacára, a jugoszláv azonosság megte-remtésére tett kísérlet kudarcot vallott, részben belső lehetetlensége, részben a két világháború közötti időszakból felidézett rossz emlékek, illetve a szolgálatába állított durva módszerek miatt. Hogy mi van a kosárban, az rögtön nyilvánvalóvá vált akkor, amikor az 1950-es években háttérbe szorított etnikai kérdés az 1960-as évek második felében napvilágra került.

A reformereknek rá kellett jönniük arra, hogy hathatós észérveik dacára nem tudják olyan könnyen legyőzni a konzervatívokat, és az az akció sem vált javukra, amellyel Alexander Rankovic, szövetségi belügyminiszter akarta gyengíteni ellenfeleit. Az ugyanis, hogy lehallgatókészülékeket szereltetett fel Tito rezidenciájába, végül is a saját bukását, és ezzel a politikai szféra bizonyos fokú felszabadulását eredményezte. A konzervatívok a piaci versenytől tartó déli köztársaságokban, a köztársaságok hatalmától féltő hadseregben, a JNA-ban (Gow 1991b), a kiváltásaik elvesztésétől tartó veteránszervezetekben és a közvetlen politikai ellenőrzés alól kibújni igyekvő erőszakszervezetekben rendelkeztek etnikai és politikai bázissal. Patthelyzet alakult ki, egyik fél sem volt elég erős ahhoz, hogy felülkerekedjék. 1969-ben a horvát vezetés a népi erőkre támaszkodva kívánt túljutni a holtpontra, ami törvénytörően az etnikai követelések megfogalmazását jelentette. Először a helyi, jórészt szerb etnikumú konzervatívokat vették célba (Zanko ügy); a horvátországi szerbek ezt a lépést automatikusan ellenük irányuló támadásként értelmezték. Ez igaz is volt, bár megint csak részben, mert a horvátok támadása nemcsak a szerbeket, hanem a kommunisták győzelme nyomán fölébük telepedő hatalmat is ki akarta kezdeni. A gondot az jelentette, hogy a vitának a titoizmuson belül kellett maradnia, a titoizmusban pedig nem volt helye az etnikai kérdésnek.

A reformerek és konzervatívok konfliktusában az 1960-as években végül is az hozott változást, hogy Tito egyelőre semleges maradt (Pavlowitch 1988). Semlegessége súlyos béklyóitól szabadította meg a horvát vezetést, amely az 1970-es években, a hatalom megszerzésére törekedve már nyíltan buzdította a lakosságot. A régóta elfojtott, s mind a szimbolikus, mind a valóságos megaláztatás terhével küszködő horvát közvélemény csakhamar nemzeti létének helyreállítását kezdte követelni — elsősorban a jelképek világában —, a szerb kisebbség nagy ijedelmére. Ezt a körülményt a konzervatívok arra használták föl, hogy a kommunizmus fogalmi arzenáljával próbálták lejáratni a horvát törekvéseket. A valóságban itt két jelrendszer ütközött össze, aminek során a hatalmat, így a jugoszláv közélet nyelvét is ellenőrző csoportok folyamatosan illegitimnek nyilvánították a népi-nemzeti vitát. Bizonyos szempontból ez érthető is volt. Mivel a végső érvként a kultúrára hivatkozó nacionalizmus és a társadalmi osztályokból kiinduló kommunizmus (Gellner 1990; Szporluk 1990) elméletileg kizárja egymást, a nacionalista hangvétel szabadon engedésével a kommunista vezetők saját hitelüket ásták volna alá.

A horvát nacionalisták a legkülönbözőbb okokból támadták a pártvezetést. Ami leginkább az ország felbomlasztásával fenyegetett, vagy legalábbis fenyegetni látszott, az a nyelv kérdése volt. Mint a korábbiakban említettem, a szerb és a horvát között filológiai szempontból nem tehető különbség, és a két nyelv hasonítása programjellegű is öltött, amikor szerb és horvát értelmiségiek 1954-ben, a jugoszlávizmus elfogadására indult kampány tetőpontján aláírták a Novi Sad-i (újvidéki) Egyezményt. Az egyezmény kimondta, hogy egy szerbhorvát nyelv létezik, mely két, teljes érvényű változatban él. Ám amikor a horvát értelmiségiek tanulmányozni kezdték a Belgrádban kiadott értelmező szótárt, s úgy találták, hogy a szavak horvát variánsát gyakorta mint „nyelvjárást” határozták meg, egy részük szembefordult a megállapodással, és neki látott a teljes értékű horvát irodalmi nyelv kidolgozásának. A horvát helyesírási szótár megjelenését később megakadályozták, mondván, ne okozzon konfliktust a szerbek és a horvátok között. A horvát identitás nyelvi úton történő megkülönböztetésére tett próbálkozások egyértelműen mutatják, hogy a nyelv mint az identitás kifejezője újból óriási jelentőséghez jutott Közép- és Kelet-Európában, bármennyire is mesterségesek voltak kezdetben az ilyen önmeghatározási kísérletek. A horvát nyelv esetében az újjáélesztett médium hamar gyökeret eresztett (Franlic 1984).

A horvát törekvések kibontakozásával azonban a zágrábi pártvezetők kellemetlen helyzetben találták magukat. Egyfelől védekező állásba kényszerültek a konzervatívokkal szemben, hiszen aligha hozhattak fel mentéget maguk mellett egy olyan rendszerben, mely a nacionalizmust — márcsak hivatalból is — a legsúlyosabb elhajlásnak ítélte. Másfelől, rá kellett döbenniük arra, hogy bármilyen messze merészkedjenek is a

hazafias-nemzeti mozgalom élén, mindig csak eszköznek fogják tekinteni őket valamely cél érdekében, de a nemzet valódi képviselőinek soha. Bármikor tullicitálhatták őket az igazi nacionalisták, és valóban ez is történt. A zágrábi vezetéstől eltérően, a nacionalistáknak nem kellett olyan akadályokat kerülgetniük és olyan akrobata mutatványokat végezniük, mint azoknak, akik kénytelenek voltak nacionalista törekvéseiket álmarxista nyelvezetbe csomagolni — ők közvetlenül építhettek a nemzeti érzésekre. A folyamat eredményeképp csakhamar napirendre került a kulcskérdés: a kommunizmus jövője, s ezzel veszélybe sodródott a párt hatalmi monopóliuma és vezető szerepe. Ez a fejlemény aztán Titót is meggyőzte arról, hogy vesse latba tekintélyét a konzervatívok mellett, és katonai beavatkozással fenyegetve megtisztítsa 1971 végére a horvát vezetést. Miközben megpróbált visszakanyarodni az autentikus marxizmushoz, a többi köztársaság vezetőségét is igyekezett rábírní a „liberális fertő” felszámolására. Így indult útjára az újabb marxista kísérlet a népi-nemzeti kérdés megoldására (Burg 1983).

A KÖZTÁRSASÁGI SZERVEZET KIALAKULÁSA ÉS AZ 1974-ES ALKOTMÁNY

Eddig az elemzés a szerbhorvát konfliktusra, a jugoszláv nemzeti kérdés gócpontjára koncentrált, ám most már ideje kitágítani vizsgálódásunk horizontját, és egy pillantást vetni a többi nemzetiségi csoporttal kapcsolatban felmerült problémákra is. Jugoszlávia egyéb nemzetiségei az 1970-es években mind fontosabb szerephez jutottak, részint az 1974. évi alkotmánynak (Kardelj újabb szellemi bűvészműtatványának) köszönhetően. Az új kísérlet a központi pártot akarta megint a politika legfőbb tényezőjévé tenni, miközben elismerte, hogy kárpótlást kell adni az 1960-as években háttérbe szorított erőknél. Ezeket az erőket a köztársasági keretek közé kívánták szorítani, a köztársaságokon belül pedig az öngazgatás szerepének növelésével nagyobb hatalmat akartak adni a közösségeknek (*opština*) és a vállalatoknak. Az alkotmányozókat az a remény vezette, hogy a nemzetiségi kérdés majd túlhaladottá válik, ha a közösségek és gazdasági egységek a hatalom, a lojalitás és az identitás valódi fókuszaiá válnak.

A rendszer külső határait a hadsereg volt hivatva biztosítani, melyet most már hivatalosan is a *bratstvo i jedinstvo* (testvériség és egység) őrbástyájának nyilvánították. A testvériség és az egység voltak a jelszavak, ezek nevében lépett föl az állam a nacionalizmus ellen saját integritása védelmében. Az új politikai rendet még számos kellelkel egészítették ki: újjáélesztették a titkosrendőrséget, visszaállították a foglalkoztatás politikai kritériumait (ezzel bizonyos beosztásokba megint csak az „erkölcsileg és politikailag rátermettek” kerülhettek), az oktatásban újól megjelentek

az ideologikus elemek, azonkívül különböző szimbolikus aktusokkal próbálták helyreállítani az egységet. Az 1970-es években például számtalan, a partizánok győzelmét dicsőítő filmet forgattak, hogy ezzel is a kommunista, azaz antinacionalista vezetés alatt álló hadsereg töretlenségét hirdessék. A nacionalizmussal vádolt emberek ellen lefolytatott eljárások Horvátországban különösen kíméletlenek voltak, négy évnél rövidebb börtönbüntetést nem is volt szokás kiszabni. Ekkor töltötte le első szabadságvesztés büntetését Franco Tudjman, a másodikat valamivel később, 1982 és 1984 között.

Az 1974-es alkotmány legfontosabb váratlan következménye a köztársasági szevezet kialakulása volt; a folyamat során a köztársaságok a központ rovására a hatalom valódi centrumaivá váltak, jórészt az újonnan kapott és szövetségi ügyekben gyakorolt vétőjoguk segítségével. Az 1980-as években Jugoszlávia nyolc különálló közigazgatási egységből állt (hat köztársaságból és két tartományból). A köztársasági pártok sohasem vesztették el az ellenőrzést saját *nómenklatúrájuk* fölött, ám most már a központi kezdeményezések egy részére is befolyást gyakorolhattak; legitimitásuk mindinkább az öngazgatás ideológiájára és a köztársasági érdekek kifejezésére támaszkodott. Ezek az érdekek a regionális és etnikai törekvések sajátos keverékéhez kötődtek, ami törvénytörően alakult így, tekintettel a köztársaságok eredeti etno-kulturális hátterére. Az etnikai kérdés tehát, melyet az 1971-es beavatkozás látszólag feledésre ítélt, visszatért a hátsó ajtón.

Az új köztársasági konstrukció azonban már nem hasonlított a régre. A titoizmus nagy találmányaként kreált új nemzetek eredetileg arra lettek volna hivatottak, hogy az egyes területek lakosságának nemzetiségi tömörítésével eltávolítsák a politika porondjáról az etnikai rivalizálások tárgyát, s így oldják fel Jugoszlávia népei között az ellentéteket. Ám az új nemzetek az 1970-es évekre egyre inkább realitássá váltak, s számíthattak tagjaik valódi támogatására.

A helyzet nem változott meg rögtön Tito 1980-ban bekövetkezett halálát követően. A hatalomra került vezetés egy ideig megpróbálta úgy irányítani az országot, mintha Tito még élne. Igyekeztek különböző szimbolikus cselekményekkel elevenen tartani a néhai elnök személyes tekintélyét, őt bírálni pedig egyáltalán nem volt szabad. A döntéseket kollektíven, megegyezés útján hozták — a köztársaságok hatalma a vétőjogban merült ki. Nyilvánvaló volt azonban, hogy Tito tekintélye nélkül ez a rendszer nem képes működni; a köztársaságok mind nagyobb igényekkel álltak elő, és nem mutatkozott hatékony erő, mely befolyásukat ellensúlyozta volna. Nehéz volt nem észrevenni, hogy a Tito által örökölt hagyott intézményi szervezet tökéletlen, és nemcsak azért, mert működése az egykori elnök uralkodói alakja nélkül lehetetlenné vált, hanem azért is, mert az összjugoszláv identitás és az összjugoszláv érdek hiánya megoldhatatlan problémává tette a létrehozandó új politikai keret kialakítását. Jugoszlávia gazdasági helyzete fokozatosan romlott, az extenzív

erőforrások fokozatosan kimerültek, a rendszer pedig nem volt képes újakat teremteni; külföldi kölcsönökkel még sikerült a gazdaságot úgyahogy életben tartani, ám ennek áraként az ország súlyosan eladósodott. A párt legitimációs mítosza lassan szertefoszlott. Míg az 1960-as években az öngazgatás erősítésével és az el nem kötelezett külpolitika sikereivel Tito jelentős támogatásra tett szert, az 1980-as években már egyre kevésbé meríthetett a rendszer ezekből a forrásokból. A partizánháború mítosza is hasonló sorsra jutott; az 1945 után született generáció számára a háború alatt történtek nem sok jelentőséggel bírtak. A köztársasági szervezet megszilárdulása pedig azt is kétségessé tette, hogy a kommunisták tudják a leghatékonyabban megoldani a nemzetiségi kérdést (Ramet 1984).

A titoista megoldások egy része azonban továbbra is gyümölcsözőnek bizonyult. Jó példa erre Macedónia. A háború előtt a Varder völgy szláv ajkú lakói dél-szerbeknek minősültek, és a belgrádi hatóságok *de facto* koloniális igazgatást vezettek be a térségben. A nyelvhasználat tekintetében az itteniek szabadon választhattak, hogy a szerb, a bolgár vagy a macedón nyelvet kívánják-e beszélni, a vallás, az ortodox kereszténység pedig nem jelentett akadályt. A háború alatt a bolgárok annektálták Macedóniát, mire a partizánok, a macedónok támogatásának megnyerése végett megígérték, hogy elismerik őket teljes jogú, független nemzetnek. Ezzel a macedónok érdekeltté váltak Jugoszlávia, sőt a Tito-féle kommunista Jugoszlávia létében. Az új hatalom ezért aztán kesztyűs kézzel bánt a macedón nacionalizmussal. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy támogatta a macedón ortodox püspökség autokefállá nyilvánítását (az ortodox világban az autokefália a független nemzeti lét általánosan elfogadott jelképe). S macedón értelmiségiek buzgón szorgoskodtak egy mind a szerbtől, mind a bolgártól különböző új nyelv kialakításán, és nekiláttak saját történelmük és irodalmuk megteremtésének is. Törekvéseik sikerrel jártak, olyannyira, hogy a kommunizmus hanyatlásának időszakában Macedónia már stabil tényezője volt a jugoszláv egyensúlynak, hiszen a jugoszláv állami keretben talált védelemre az önálló létét még csak el sem ismerő Bulgáriával szemben.

A muzulmán nemzet létrehozása a fentiekkel igen sok párhuzamot mutat, és ugyancsak ellentmondásos lépés volt a kommunisták részéről. A szerbhorvát anyanyelvű, azaz a stokav dialektust beszélő, Bosznia-Hercegovinában élő mohamedánok nemzeti tudata a háború előtt nem volt túl erős, s többnyire mindig ahhoz húztak, aki éppen hatalmon volt (1918-at megelőzően ők voltak a Bécs iránti hűség bástyái). A titoizmus első éveiben a kommunisták nem nagyon tudták, mit kezdjenek velük; az 1953-as népszavazás során a „jugoszláv” kategóriát húzták rájuk, ám az 1960-as években bevezették a „muzulmán” fogalmát, és ezzel sokan, akik azelőtt szerbként, most mohamedánként határozták meg magukat. Az eredmény az lett, hogy az 1961-ben tartott népszavazáson a muzulmánok

a köztársaság legnagyobb etnikai közösségeként jelentek meg, háttérbe szorítva a szerbeket, akik ezt a változást meglehetősen zokon vették.

Másfelől a muzulmán nemzet fogalmának bevezetése tartós haszonnal is járt. Az önálló mohamedán identitás életrehívása megoldotta e közösség nemzeti hovatarozásának problémáját, véget vetett egy már régóta tartó rivalizálásnak. A szerbek és a horvátok ugyanis már hosszú évtizedek óta azon mesterkedtek, hogy maguk mellé állítsák a muzulmánokat, hiszen, ha ez sikerül — amiben biztosak voltak —, akkor a győztes fél egész Bosznia-Hercegovinát magának igényelhetette volna etnikai alapon. Így történhetett, hogy a háború alatt a Boszniát is magában foglaló horvát állam a muzulmánokat „iszlám hitű horvátként” határozta meg. A mohamedán nemzeti identitás megteremtésével azonban mind a horvátok, mind a szerbek reményei meghiúsultak.

Ezzel együtt meghökkentően ellentmondásos volt a gondolat, hogy a vallásos hit szerint hozzanak létre egy nemzetet, kivált hogy ezt a tervet épp a kommunisták kívánták megvalósítani. Az ötlet megbontotta a titoizmus látszólagos koherenciáját és meggyengítette ideológiájának legitimáló erejét, miközben az etnikai kérdés újból a figyelem középpontjába került. Ilyen ellentmondásosság jellemezte a politikai vezetésnek a macedón nacionalizmushoz való viszonyát is. Bizonyára akadtak a szerbek, a szlovének vagy a horvátok között legalább néhányan, akik megkérdézték maguktól: miért szabad a muzulmánoknak és a macedónoknak kiállniuk népi-nemzeti identitásuk mellett, ha ugyan ez az ő esetükben főbenjáró bűnnek minősül.

Valami hasonló áll Koszovóra is, bár jelentős eltérésekkel. Az 1980-as évekre a tartományban élő albánok nagyjából azonos rangot vívtak ki az ország többi nemzetével. Ez a politikai változás törvényszerűen napfényre hozott néhány fontos kérdést, például kétségbevonta az állam délszláv jellegéről alkotott kimondatlan alapelvet. A szó: „jugoszláv” a „délszlávok földjét” jelenti, s jöllehet a titoizmus alatt az állami legitimáció sohasem hivatkozott nyíltan a szláv identításra, a gondolat kétségtelenül hatékonyan munkált a háttérben. Amellett az albánok öntudatos fellépése súlyosan megrendítette a szerb világképet, melyben a tartomány, mint a szerb civilizáció bölcsője már régóta óriási érzelmi jelentőséggel bírt. A helyzetet csak elmérgesítette Rankovic félgyarmati rendszere, valamint a titkosrendőrség 1944 és 1966 között itt kifejtett tevékenysége, mely nehezen gyógyuló sebeket ejtett az albánokon.

Az albánok aránytalanul magas születésszáma — az 1970-es és 1980-as években a legmagasabb Európában — demográfiai kisebbségbe szorította a koszovói szerbeket, olyannyira, hogy sokan kilátástalannak látták jövőjüket a tartományban, és elvándoroltak. Az 1966 utáni időszak reformjai, mint például a pristíni albán nyelvű egyetem megalapítása, aktivitásra ösztönözte az albán értelmiségieket, akik megpróbálták beleoltani népükbe a jugoszláv-albán nemzeti öntudatot. Egy titoista vagy szláv rendszerben azonban egy ilyen identitásnak nem sokáig lehetett helye.

A SZERB VÁLASZ

A fentiekben vázolt folyamatok igen súlyos és nem várt következménnyel jártak — a szerb szeparatizmus megjelenésével. A szerbek addig Jugoszlávia legszilárdabb tartóoszlopának tekintették magukat, ám az 1970-es évekre a szerb értelmiségiek egy csoportja kezdte kétségbe vonni e státusz értékét. Azt állították, hogy bár mindig ők hozták a legnagyobb áldozatokat Jugoszláviáért, ebből kevés hasznuk volt, és mint nemzet egyre-másra vereséget szenvedtek (Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban). Emlegetni kezdték, hogy talán felül kellene vizsgálniuk a Jugoszláviának nyújtott támogatásukat, legalábbis az akkori formáját illetően. Ez az irányvonal Dobrica Kosić író nevéhez kapcsolódott, és a Szerb Tudományos Akadémia 1985-ben kiadott memorandumában öltött testet (Cviic 1991). Később az az általános vélemény alakult ki, hogy az akadémia memoranduma készítette elő a talajt Milosević 1980-as években folytatott politikája számára. A szerb szeparatizmusnak nem volt nagy befolyása mindaddig, míg 1987-ben, egy belső hatalomátvétel során Milosević nem került a párt élére. 1987-ig a szerb szeparatizmusnak útját állták a titoizmus utóvédharcosai, akik a szövetségi kormányban (alighanem ennek köszönhetően rendíthetelen hatalmukat) és a hadseregben lelték támogatókra. A szeparatizmus ellen hatott továbbá a viszonylag erős liberál-reformista irányzat, melynek 1972-es kudarcai (Nikezić eltávolítása) ellenére jelentős tábora volt a szerb értelmiség körében.

Az 1987-es év egyike a háború uráni Jugoszlávia sorsfordító dátumainak. A köztársaságok 1974-ben elindult önállósodási folyamata ebben az esztendőben fejlődött odáig, hogy végleg lehetetlenné tette a jugoszláv politika polgári elemeinek jövőbeni kilátásait (szemben az etnikaiakkal), ami egyben azt is jelentette, hogy az állam politikai egységének megőrzése mind nehezebbé válik. Mint kifejtettem, a köztársaságok megerősödésének kezdetben útját állta a szövetségi párt, a hadsereg s bizonyos mértékig a szövetségi kormány; míg Tito élt, rendkívüli személyisége a pusztá beavatkozással minden konfliktust megoldott. Akarata mindenben érvényesült. Sajnos azonban senki sem léphetett nyomába; noha a szövetségi honvédelmi miniszter, Nikola Ljubić és a pártfőtitkár, Stane Dolanc tett néhány erőtlén kísérletet arra, hogy magára öltse Tito palástját.

A központ és a köztársaságok között voltaképpen patthelyzet alakult ki. Az előbbi nem tudta többé megőrizni fennhatóságát az utóbbiak fölött, ami megintcsak azzal a következménnyel járt, hogy az összeütközések során a köztársasági vezetők mind nyomatékosabban hivatkoztak, kimondatlanul is, hatalmuk etnikai forrására. Mindemellert 1987-ig a rendszer az egész országban nagyjából egységes képet mutatott: a köztársasági pártok (a Kommunisták Szövetségei) játszották a vezető szerepet, elhárítva a monopóliumuk ellen irányuló támadásokat. E folyamatok eredményeképp sokszor meglehetősen ellentmondásos helyzet alakult ki. A köztársaságok nemegyszer figyelmen kívül hagyták a központi törvénye-

ket, még akkor is, ha azok eredetileg az ő hozzájárulásukkal születtek (ez történt az 1983-as stabilizációs tervvel), s ahogy az 1980-as évtized a végéhez közeledett, a köztársasági pártok egyre inkább eltérően értelmezték vezető szerepüket. Némelyikük (mint a bosznia-hercegovinai párt) neosztálinista irányvonalat követett, míg mások (például a szlovén) kifejezetten mérsékelt politikát folytattak. Végül aztán a szlovén párt bontotta meg először a sort, amikor fokozatosan megnyitotta az utat az egypárti pluralizmus kialakulása előtt.

SZLOVÉNIA ÚTJA A DEMOKRÁCIA FELÉ

Annak ellenére, hogy a szlovéniai változások mellett Ljubljanában nem etnikai jellegű fogalmakkal érveltek, abból indultak ki, hogy Szlovénia képes dönteni saját sorsa felől, s döntését a többi jugoszlávok érdekeire és véleményére tekintet nélkül fogja meghozni. Ez szinte a levegőben lógott, s magam is egyértelműen érzékelttem 1987-ben, Ljubljanában tett látogatásom során. Nem volt világos azonban, hogy az érintettek teljesen tisztában vannak-e azzal: lépéseikkel népi-nemzeti alapokra helyezik az új szlovén rendet. Mint kiderült, az egypárti pluralizmus csak eszköz volt a tulajdonképpeni pluralizmus megteremtésére; a szlovének rövid időn belül széles körű autonómiát követeltek maguknak, s követeléseik mind kifejezetten etnikai tartalommal telítődtek. Mindamellet politikai programjuk nem pusztán etnikai jellegű volt — hivatkozott arra is, hogy Szlovénia elkötelezte magát a demokratikus rend mellett, s hogy ennek kiépítését immár nem tudja elképzelni a jugoszláv keretekben.

Ez utóbbi álláspontjukat sohasem fogalmazták meg nyíltan, mégis egyértelműen kivehető volt hozzáállásukból, abból hogy igen gyorsan feladták az egész Jugoszlávia megváltoztatására irányuló elképzeléseiket. Ez persze amúgy is erejüket jóval meghaladó feladat lett volna. A szlovén demokratizációs program rejtett mondanivalója tehát úgy szólt, hogy a köztársaság nem hajlandó többé elfogadni Jugoszlávia kommunista legitimitációját, és egyedüli alternatívának az önálló államiságban is kifejeződő nemzeti függetlenséget tekinti. A szlovének természetesen nem egyik napról a másikra döntöttek így; kezdetben még kísérletezgettek a jugoszláv állam egybentartásával, bár egyre kedvetlenebbül, látván, hogy Belgrád, akár nacionalista, akár neotitoista alapon, de gorombán visszatartja minden kezdeményezésüket. Az 1990 októberében benyújtott konföderációs terv volt a jugoszlávizmus utolsó próbálkozása.

A szerbek szemszögéből a helyzet egészen másnak tűnt. Bár nem voltak meggyőződve róla, hogy a titoizmus csődöt mondott, a szlovénekhez hasonlóan úgy látták, hogy kezdi elveszíteni meggyőző erejét, és már nem tarthat számot olyan fokú lojalitásra és támogatásra, mint azelőtt. A közvélemény megváltozásának azonban Szerbiában egészen más okai

voltak. A katalizátor szerepét Koszovo töltötte be, ahonnan az 1981-es albán tüntetések hatására a szerbek kezdtek tömegével elvándorolni. Ez a fejlemény sokkhatást váltott ki Szerbiában, és ezt csak fokozta az 1981-ben tartott népszámlálás, mely 90 százalékos albán többséget mutatott ki Koszovóban.

A szerbek felháborodtak és nem nyugodtak bele abba, hogy etnikai szempontból elvesztették a játszmát, legszembetűnőbb földjük kikerült a szerb kultúra hatóköréből. Ösztönös, rasszista, albán-ellenes reakciójuknak — melyet a vallási szakadék is erősített, lévén a koszovói albánok nagy része mohamedán — egyrészt történelmi gyökerei voltak, minthogy a mitológikus elemekkel átítatott szerb tudat a török muzulmánokat az albán muzulmánokkal helyettesítette be; másrészt e reakció kialakításában és népszerűsítésében a szerb tömegkommunikáció is fontos szerepet játszott: a koszovói kérdést a politikai ellenőrzés lazításának követelésére használta fel.

A nemzeti sérelmek és a kommunista hatalom veszélybe kerülésének együttes hatását tovább fokozta a mélyülő gazdasági válság. A szerb vezetésnek nem volt elképzelése a kilábalásra és visszautasított minden javaslatot, amely a demokratizálás irányába mutatott. Különösen félt a hatalom újrafelosztásától és a piaci viszonyok bevezetésétől, mert ez megrendítette volna pozícióját és kiváltságait, sőt a vállalatok egy részének összeomlásával fenyegetett. Végül aztán Milosevic ragadta magához a szerb párt vezetését, és helyzetét megszilárdítva nyomban hozzákezdett a szerb nacionalizmus és a szerb nemzeti sérelmek felszításához. Győzelmet aratott liberális ellenfelei fölött, és a titoisták elérkezettnek látták az időt, hogy hatalmuk megmentése érdekében csatlakozzanak hozzá. Új politikai képlet volt kialakulóban, mely a neotitoizmust a szerb nacionalizmussal kívánta ötvözni.

Milosevic ambíciói egész Jugoszláviára kiterjedtek. Elutasította a szlovének demokratizációs programját és kitarzott amellett, hogy a gazdasági válság csak az újbóli centralizáció révén enyhíthető. Ezt viszont egyetlen köztársaság sem kívánta elfogadni; a recentralizációs tervben, jóllehet az egyszerre jelent meg a titoista és a pánszerb fogalmak köntösében, egyre inkább a nagyszerb elképzelések újjáéledését látták. Félelmüket csak megerősítette az a mód, ahogy Milosevic Koszovóval és a Vajdasággal elbánt. Technikai szempontból mindkettő Szerbián belüli tartománynak számított, ám *de facto* köztársasági jogokat élveztek. 1988 és 1989 között Milosevic véget vetett ennek a helyzetnek. A vajdasági vezetést — a vaskezűeknek és a neotitoistáknak az autoritárius rendszer megőrzésére alakított Novi Sad-i (újvidéki) szövetségét — Milosevic hívei kisöpörték a „joghurt forradalomban”, mely onnan kapta nevét, hogy a feldühödött tömeg joghurtos dobozokkal hajigálta meg a vajdasági apparatcsíkokat, akik kénytelenek voltak elmenekülni. Hasonló események történtek Montenegróban is; Montenegro nem Szerbia tartománya, hanem teljes jogú köztársaság volt, és lakói mindig szerbeknek tekintették magukat, annak

ellenére, hogy egy szűk kisebbségük megpróbálkozott az önálló montenegrói identitástudat kialakításával. A montenegrói vezetés eltávolítása nagyjából a vajdasági akcióval egyidőben kezdődött és nem sokkal előzte meg a koszovói tisztogatást; a folyamat 1989 tavaszára zárult le. Eredményeképp Milosevic hatékony ellenőrzés alá vonta Szerbiát és Montenegrót egyaránt, ami elég erős pozícióba juttatta őt ahhoz, hogy a szövetségi államra és a pártszervezetekre is kiterjessze uralmát.

MILOSEVIC ÉS A TÖBBI KÖZTÁRSASÁG VISZONYA

Milosevic támadása a titói örökség ellen megdöbbenetette a többi köztársaságot, de nem volt erejük ahhoz, hogy útjába álljanak. Milosevic ügyesen kihasználta a bizonytalan helyzetet, mind a pártot, mind az államszervezetet felhasználva a szerb nacionalizmus támogatására. Ezzel pedig nem lehetett semmit szembeszegezni; a titoizmus legitimáló ereje csaknem teljesen kimerült, és a köztársasági vezetők előtt kizárólag a nemzeti önállóság és a demokrácia alternatívája — a szlovén út — maradt nyitva. A kommunista politikusoknak azonban képtelenek voltak arra, és a hitelük sem volt meg hozzá, hogy a szlovén modellt válasszák. 1989 és 1990 között már egyetlen gyakorlati érv sem szólt a jugoszláv állam egybentartása mellett. Ám ha Jugoszláviának mint kommunista államnak nincs jövője, akkor van-e más lehetőség? Nyilvánvaló volt, hogy Milosevic nagyszerb terve az ország többi része számára elfogadhatatlan, s hogy a köztársaságok kommunista vezetőinek menniük kell, még mielőtt a választ megtalálhatnák.

A választ 1990-ben született meg. A közép- és kelet-európai kommunista rendszerek összeomlásával párhuzamosan, s részben annak hatására a jugoszláv kommunisták egymás után távozásra kényszerültek a köztársaságok éléről, amint megtartották a szabad választásokat. A demokrácia megkongatta a lélekharangot Jugoszlávia fölött, hiszen a demokrácia kompromisszumot jelent, és úgy tűnt, hogy a szerbeket semmiképp sem lehetett rábírní a kompromisszumra. 1990 tavaszán választásokat tartottak Szlovéniában és Horvátországban, ősszel pedig Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában; a kommunisták mindenhol veszítettek, és különböző, demokratikus színekben fellépő nacionalisták vették át a hatalmat. Szerbiában viszont Milosevic szilárdan maga őrizte pozícióját, és 1990 decemberében az egész választási folyamatot képes volt kézben tartani.

Megjegyzendő, hogy a választási rendszer mind Horvátországban, mind Szerbiában befolyásolta az új törvényhozás etnikai összetételét. A szavazás módja lehetővé tette, hogy a nagy pártok a lehető legtöbb voksot nyerjék, s így például Horvátországban a Tudjman vezette Horvát Demokratikus Szövetség (HDZ) a 356 parlamenti mandátumból 205-öt (57%) meg tudott szerezni az összes szavazat mindössze 41 százalékával.

Nem segített az sem, hogy a szerb kisebbség megosztotta szavazatait a reformkommunisták és a nyíltan nacionalista szerb pártok között. A szerb választásokon Milosevic reformkommunistái két forduló után a szavazatok 48 százalékával végeztek, ám ez elégnak bizonyult ahhoz, hogy 250 képviselőből 194-et (77,6%) ők delegáljanak. A választásokat különböző szabálytalanságok zavarták meg, az albánok pedig az egészet bojkottálták, egyértelműen Milosevic javára billentve ezzel a mérleget.

A már említett konföderációs tervet a szlovén és a horvát vezetőség együttesen terjesztette elő 1990 októberében. Ez volt az egyetlen kísérlet az ország demokratikus átalakítására. A tervezet azt javasolta, hogy a hat köztársaság független államként alkosson szövetséget, élén néhány közös intézménnyel, melyben minden döntést egyhangúlag hoznak meg. Milosevic nem vette túl komolyan a tervezetet, amit feltehetően kidolgozói is sejtettek, úgyhogy azt maguk is inkább csak alibiből adták elő, s nem valamiféle más megfontolásból. Ettől az időtől kezdve Jugoszlávia széthullásához nem férhetett kétség, a kérdés csak az volt, hogy mikor kerül rá sor.

Visszatekintve a történetekre, szembeszökő, hogy a széteséshez vezető decentralizációs törekvésekben nem a horvátok, hanem a szlovének játszották a főszerepet. 1988-ban és 1989-ben végig éles vita folyt Belgrád és Ljubljana között, ami megerősítette a szlovéneket abban a meggyőződésükben, hogy a Jugoszláviához való hűségből nem sok előnyük származhat. Látták, hogy a szerbek, s köztük is elsősorban Milosevic képtelen a kompromisszumra, s fokról fokra általánossá vált az a nézet, hogy jobb lesz Szlovéniának Jugoszlávián kívül. E meggyőződés erősödése némi arányosságot mutatott a demokrácia kiteljesedésével, főként azért, mert a régi és az új vezetők sokkal inkább kedvükre valónak találták, hogy konszenzus révén, a kommunistáktól eltérően bizonyos népszerűségtől övezve kormányozzanak. Ez pedig szükségképpen arra indította őket, hogy a népi-nemzeti gyökerekre hivatkozzanak. Ahogy a szlovén nemzeti önállóság kérdése egyre inkább a politikai élet középpontjába került, maguk a szlovének is mindinkább elfogadhatatlannak érezték a kiegyezést, vagy legalábbis mind kevésbé értették, hogy miért kellene engedményeket tenniük. Dolgukat megkönnyítette, hogy Milosevicet egyetlen vitás pontban sem lehetett rávenni az alkura. A helyzet iróniája, hogy a hangulat felforrósításával a szlovének egyre nehezebb helyzetbe hozták a horvátokat. A viszonylagos prosperitással büszkélkedő és a Nyugattal jó kapcsolatokat ápoló, sőt a kisebbségi kérdéstől is mentes Szlovéniának mindig megvolt a lehetősége arra, hogy különösebb nehézségek nélkül leváljon Jugoszláviáról, ám Horvátországban a függetlenedés már jóval komolyabb gondokat vetett fel...

HORVÁTORSZÁG ÉS A HADSEREG

Két kérdést kell még megvizsgálnunk: hogy miként alakult Horvátország sorsa, s hogy milyen szerepet játszott az utolsó titoista intézmény, a hadsereg. Miközben a szerbek és a szlovének között a végsőkig éleződtek a viták, és tetőfokára hágott a feszültség, Horvátországban nyugalom honolt, mintha a köztársaság a Jugoszlávia iránti hűség bástyája lenne. A horvát párt csak 1989 végén jutott arra a következtetésre, hogy a többpárti szabad választások nem halogathatók tovább. A vezetés óvatosságát több ok is magyarázza. A horvátok sokkal nehezebben tudták elképzelni a teljes függetlenséget, mint a szlovének, ugyanis mind Bosznia-Hercegovinában, mind a Vajdaságban horvát kisebbségek éltek; azonkívül a horvát vezetés aggodalommal szemlélte minden, a demokrácia irányába mutató lépést, hiszen a demokrácia, az 1971-es válság kellemetlen emlékeit idézve, a nemzetiségi kérdés újjáéledését jelentette; végül pedig a horvát kommunistáknak rá kellett jönniük arra, hogy a függetlenség tényleges napirendre kerülésével a horvátországi szerbek ügye minden eddiginél égetőbb problémaként vetődne fel.

A kommunisták utódai azonban már nem törődtek ezzel a nehézséggel. 1990 áprilisában és májusában, első győzelmi mámorukban teljesen tapintatlanul és végtelen hozzá nem értéssel viselkedtek a szerb lakossággal. Politikájukkal mintha szándékosan ki akarták volna hívni maguk ellen a szerbek haragját. Elővették az usztasa állam szimbólumait, mondván, hogy azok ősi horvát jelképek, semmibe véve a szerbek érzékenységét. Alighanem ennél is jobban elmérgesítette a helyzetet, hogy amikor a *nómenklatúra* megtisztításába fogtak, a szerbek távoztak először, míg néhány esetben a *nómenklatúra* horvát tagjai tisztségükben maradhattak. Általában véve is igen keveset tettek azért, hogy a szerbek elhibessék, Horvátország demokratikus állam lesz, melyben a szerb kisebbségnek is elég hely marad ahhoz, hogy a maga módján, saját népi-nemzeti programja szerint élhessen, megőrizve az olyan nemzeti jelképeit, mint például a cirill ábécé.

A horvátok legnagyobb hibája alkalmasint az volt, hogy Tudjman meg sem kísérelte, hogy olyan mérsékelt szerb vezetést alakítson ki, mellyel kiegyezhetett volna. Ellenkezőleg, mintha minden erejével azon lett volna, hogy kiélezze a helyzetet. A szerbek követeléseit elutasította, és tudomásukra hozta, hogy csak kulturális jogokat igényelhetnek, a területi autonómia kérdése szóba sem jöhet. A félreértések elkerülése végett pedig horvát rendőrököt küldtek az olyan, szerbektől sűrűn lakott területekre, mint Krajina. A mérsékelt szerb politikusok rövid időn belül háttérbe szorultak, s a vezetést a vidéki körzetekből érkező szélsőségesek vették át. Ők aztán nem finomkodtak, és elvetettek minden kompromisszumra irányuló javaslatot. Voltaképpen igazolva látták a szerbek legrosszabb félelmeit — az új renddel 1941 tért vissza, s a szerb közvélemény csakhamar a „fasiszta horvátok elleni harcról” harsogott.

Innen már csak egy lépés volt a hadsereggel kötött alkalmi szövetség, amely az 1991 nyarán kirobbant harcokat is elindította.

Maga a hadsereg rémülten szemlélte az ország széthullását. Világosan látta, hogy Jugoszlávia nélkül nincs rá szükség, és valódi hatalom és kiváltságok helyett legfeljebb az üres parádézás maradna neki. A katonaság már egészen korán, 1990 elején beavatkozott Horvátországban részben névleg, részben csakugyan a szerb kisebbség védelmében — szemléletes példáját adva annak, mivel jár, ha egy politikai tényező mindenáron szerepet keres, tekintet nélkül a következményekre.

A hadsereg fellépésére a katonai professzionalizmus és a titoizmus egyaránt rányomta bélyegét. A katonák szerbbarát érzelmeit az magyarázta, hogy a tisztek mintegy kétharmada a szerbek, köztük is jórészt a Szerbián kívül élő szerb kisebbségek és a montenegróiak közül került ki. A fegyveres erők éppen ezért az 1991 júniusában kihirdetett szlovén és horvát függetlenségi nyilatkozatot az árulás bizonyítékaként fogták fel, és úgy határoztak, hogy az áldatlan helyzetnek közvetlen beavatkozással vetnek véget. Más szóval ragaszkodtak a *bratstvo i jedinstvo* védelmezőjének szerepéhez, amit Tito osztott rájuk sok évvel ezelőtt, mit sem törődve az azóta jócskán megváltozott körülményekkel.

Ez magyarázza a hadsereg szlovéniai fellépését, amely a rossz irányítás miatt teljes kudarccal végződött, és a horvátországi beavatkozást is, amely immár határozottabb célokat tűzött maga elé. Tervei közt három cél szerepelt: a titoista mintára szerveződő Jugoszlávia visszaállítása, a szerb kisebbség védelme, valamint Milosevic nagyszerb terveinek támogatása, melyek szerint Horvátország és Bosznia-Hercegovina szerbek lakta területeiből, továbbá Montenegróból, a Vajdaságból és Koszovóból egységes államot kell létrehozni. A hadsereg e három cél között ingadozott, ami érthetővé teszi a háborúban tanúsított bizonytalanságát és következetlenségét. Egyértelmű politikai irány nélkül — és a katonaság mögött nem állt olyan kormány, amely ezt kijelölte volna —, valamint önálló politikai akarat hiányában a Jugoszláv Néphadsereg beavatkozása értelmetlenné vált. Mintha csupán azért küzdöttek volna, hogy felmutassák saját létezésüket. *Bellum gero ergo sum.* („Háborúzunk, tehát létezünk.”)

KONKLÚZIÓK

Csakhamar Milosevic is észrevette, hogy mind gyorsabban és gyorsabban kell futnia ahhoz, hogy egy helyben maradjon. 1987-ben és azt követően Milosevic különleges tehetsége abban mutatkozott meg, hogy „megváltást” ígérő felelőtlen kijelentésekkel ostromolta a szerb közvéleményt, ám fogadalmainak teljesítése érdekében folyamatosan emelnie kellett a tétet. Először Koszovót játszotta meg, majd Montenegrot és a Vajdaságot, aztán meg a szerb és a szerb hegemonia alatt tömörülő

Jugoszlávia, illetve Nagy-Szerbia terve között ingadozott. Céljai megvalósítására kész volt bevetni a Jugoszláv Néphadsereget Horvátországban, miközben tökéletesen tisztában volt azzal, hogy érdekeik csak ideig-óráig esnek egybe. Tudta, hogy a katonaságnak nincsenek határozott, egyértelmű szándékai, ő viszont saját hatalmát és hatalmi bázisát védte. Nem léphetett fel más szerepben, mint egy szerb legitimációs ideológia nevében, és azért lavírozott a két terv között, mert egy bizonyos ponton túl a szerb közvélemény nem támogatta volna a Nagyszerb Jugoszláviáról alkotott elképzeléseit.

Végül is megállapíthatjuk, hogy a titoista Jugoszláviának sohasem voltak túl jó esélyei a demokratikus átalakulásra. Az ország egybentartására irányuló két korábbi — a nyelvi-monarchikus és a kommunista — kísérlet kudarca azt jelzi, hogy az egység bajnokai meglehetősen szigorú, sőt talán túl szigorú körülményeket kényszerítettek Jugoszlávia lakosságára. Hogy az állam összetartása milyen előnyökkel jár a különböző felek számára, arról nem született meg a szükséges megegyezés, a kommunizmus pedig túl hirtelen — bár az egyes köztársaságokban eltérő sebességgel — omlott össze ahhoz, hogy az eliték közös nevezőre juthattak volna.

Amellett újból hangsúlyoznom kell, hogy a köztársaságok erősen eltérő demokratikus hagyományokkal rendelkeztek, és a szlovének nyugatias törekvései éles ellentétben álltak a szerbek állhatatlanságával és politikai tapasztalatlanságával. Jelentős szerepet játszott a véletlen is — sem Milošević, sem Tudjman nem volt alkalmas arra, hogy összefogjon egy ilyen bonyolult államalakulatot, éppen akkor, amikor azt mély belső ellentmondások és feszültségek szaggatják. Milan Kucan, Szlovénia kommunistából lett demokratikus elnöke viszont megfelelő képességekkel rendelkezett az előtte álló feladat megoldására. Egyetlen olyan intézmény létezett, melynek valóban célja lehetett az ország egysége, a Jugoszláv Néphadsereg, ennek azonban semmiféle érdeke nem fűződött a demokrácia megteremtéséhez. Jugoszlávia összetartása mindig nehéz feladatnak bizonyult, a demokratikus Jugoszlávia létrehozása pedig régen is és ezúttal szinte a lehetetlenséggel volt egyenlő. A majdnem lehetetlenre viszont nem kínálkozott alkalom, amikor szükséges lett volna.

Fordította: Náday Judit

HIVATKOZÁSOK

- Andrejevich, Milan 1991. *The Future of Bosnia-Hercegovina: A Sovereign Republic or Cantonization. RFE Report on Eastern Europe, (Vol. 2.) 27, (5. July) 28–34.*
- Banac, Ivo 1984. *The National question in Yugoslavia: Origins, History, Politics.* Ithaca: Cornell University Press

- Bicanic, Rudolf 1935. (1981) *How People live: Life in the Passive Regions*. In: Joel M. Halpern and Elinor Murrain Despalatovic (eds.), Research Report, 21, Amherst MA: University of Massachusetts
- Burg, Steven L. 1983. *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*. Princeton NJ: Princeton University Press
- Cvijić, Christopher 1991. *Remaking the Balkans*. London: Pinter for Royal Institute of International Affairs
- Djilas, Aleksa 1991. *The Contested Country: Yugoslav Unity and the Communist Revolution 1919–1953*. Cambridge MA: Harvard University Press
- Djilas, Milovan 1977. *Wartime*. London: Secker & Warburg
- Dragnitch, Alex 1983. *The First Yugoslavia: Search for a Viable Political System*. Stanford: Hoover Institution Press
- Frančević, Branko 1984. *An Historical Survey of Literary Croatian*. Paris: Nouvelles Éditions Latines
- Gellner, Ernest 1990. The Dramatis Personae of History. *East European Politics and Societies*, (Vol. 4), 1, 116–133.
- Golubovic, Z. – S. Stojanovic 1986. *The Crisis of the Yugoslav System*, (Series „Crises in Soviet-Type Systems”), 14. Cologne: Index e.V.
- Gow, James 1991a. *Yugoslav Endgames: Civil Strife and Inter-State Conflict*. London Defence Study 5, Brassey's for Centre for Defence Studies
- 1991b. *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis*. London: Pinter
- Pavlowitch, Stevan K. 1988. *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918–1988*. London: C. Hurst
- Ramet, Pedro 1984. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983*. Bloomington: Indiana University Press
- 1985. (ed.) *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder CO: Westview
- Roberts, Walter R. 1973. *Tito, Mihajlovic and the Allies 1941–1945*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press
- Rothenburg, Günther E. 1966. *The Military Border in Croatia: A Study of an Imperial Institution, 1740–1881*. Chicago: Chicago University Press
- Rusinow, Dennison 1977. *The Yugoslav Experiment 1948–1977*. London: C. Hurst for Royal Institute of International Affairs
- Shoup, Paul 1968. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York: Columbia University Press
- Szporluk, Roman 1990. In Search of the Drama of History or National Roads to Modernity. *East European Politics and Societies*, (Vol. 4) 1, 134–159.
- Vrban, Dusan 1985. *Culture Change and Symbolic Legitimation: Functions and Traditional Meaning of Symbols in the Transformation of Yugoslav Ideology*. (Unpublished doctoral thesis submitted at the University of Bielefeld)

MELLÉKLETEK

Jugoszlávia nagyobb etnikumai 1921–1981 (millió fő)

	1921 ¹	1961 ²	1981 ³
szerbek	4,66	7,80	8,14
horvátok	2,86	4,29	4,43
szlovének	1,02	1,56	1,75
muzulmánok	0,73	0,98	2,00
montenegróiak	–	0,51	0,58
albánok	0,44	0,91	1,73
magyarok	0,47	0,50	0,43
Jugoszlávia lakossága	12,01	18,56	22,42

¹ Banac számítása (1984: 58).

² *Statistički godišnjak SFRJ, 1964.* 268. old.; idézi: Shoup (1968).

³ *Statistički Kalendar Jugoslavije, 1982.* 21.old.; idézi: Ramet (1984).

Bosznia-Hercegovina jelentősebb etnikai-nemzeti kisebbségei (millió fő)

	1961	1971	1981	1991
szerbek	1,41	1,39	1,32	1,37
muzulmánok	0,84	1,48	1,63	1,90
horvátok	0,71	0,77	0,76	0,75

Ramet (1984) és Andrejevich (1991) alapján

Szerbia jelentősebb etnikai-nemzeti kisebbségei (beleértve Koszovót és a Vajdaságot) 1991-ben (millió fő)

szerbek	6,43
albánok	1,69
magyarok	0,35
horvátok	0,10
muzulmánok	0,24
„jugoszlávok”	0,32

A szerbek az összlakosság 65%-át adják

Forrás: Tanjug, 1991. december 20.

Macedónia jelentősebb etnikai-nemzeti kisebbségei 1991-ben (millió fő)

macedónok	1,31
albánok	0,43
szerbek	0,04

A macedónok a köztársaság lakosságának 65%-át adják

Forrás: Tanjug, 1991. november 2.

A káderek nemzetiségi összetétele a szövetségi intézményekben és szervezetekben, 1969-ben (százalékban)

	Szb	Hr	Szl	Mc	Mg	E*
vezető káderek	32	15	9	7	9	28
szakmai állomány	73	7	3	3	9	5
technikai segédszemélyzet	78	7	3	2	5	5

*E – „egyéb”, „bizonytalan” illetve „ismeretlen”

Forrás: Milan Matic: *Republički i nacionalni sastav kadrova u organima Federacije*, 73. old.; idézi Burg (1983).

